

Türk Dili ve Edebiyatı İncelemeleri Dergisi

Year: 3 - Number: 2 p. 128-131, Winter 2025

Eski Türkçede Şahıs Adları Üzerine *On Personal Names in Old Turkish*

DOI: 10.5281/zenodo.18198337

Tanıtım Yazısı /
Book Launches

Makale Geliş Tarihi /
Article Arrival Date
13.11.2025

Makale Kabul Tarihi /
Article Accepted Date
29.11.2025

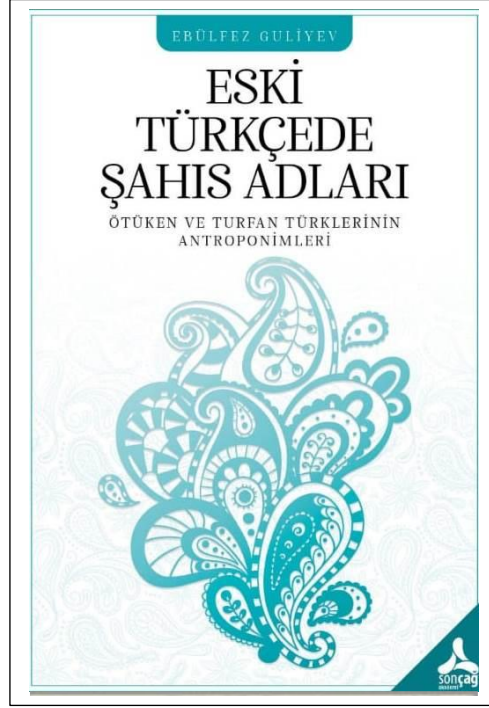
Makale Yayın Tarihi /
Article Publication Date
31.12.2025

Türk Dili ve Edebiyatı İncelemeleri Dergisi

Doç. Dr. Firudin Rzayev

AMEA Nahçıvan Kültür, Dil ve
Edebiyat Enstitüsü Şube Müdürü

<https://orcid.org/0009-0008-3291-791X>

Guliyev, Ebülfaz (2025). Eski Türkçede Şahıs Adları [Ötüken ve Turfan Türklerinin Antroponimleri]. Ankara: Sonçağ Yayınları. 230 sayfadan oluşan kitap, giriş ve üç ana bölümden oluşmaktadır. Giriş bölümünde qədim Türk yazılarının oxunmasında yerli ve yabancı bilim adamlarının bu istiqamətdəki onomastik tədqiqatlarına müqayisəli yanaşmışdır. Birinci bölümde Əski Türk şəxs adlarının təməl özəllikləri; ikinci bölümde Turfan Uyğurlarının antroponimlərindən bəhs etməklə, üçüncü bölümde isə Karaxanlı Türklərinin şəxs adları xeyli antroponimik ad genişliyi ilə müqayisəli şəkildə təhlil olunur.

Öz tarixi qədimliyi, dünya sivilizasiyasında ayrıca yeri olan qədim Türklər və onların antroponim-şəxs adları tarixi təkamüldə müxtəlif istiqamətlərdən yer almış adlardır. Biz ümumtürkantroponimik-şəxs adlarına diqqət etdikdə, bu adlarda qədim Türk Tanrı mifləri, müqəddəs sayılan heyvani inanclar, rütbə, titul əlamətləri, onlarda etnoslar-tayfa adları və digər əlamətlərin yer aldığını görürük. Bu istiqamətdə tədqiqatlara müqayisəli yanaşdıqda burada Türklərin ibtidaidən aliyyə doğru inkişafında, onların məskun olduğu ərazi mağaraları, arxeoloji mədəniyyət nümunələri, hər bir tayfa inanclarının bu mədəniyyətlərlə bağlılığını və s. bu kimi amilləri vəhdətdə görürük. Əgər biz tarixi mənbələrə, tədqiqat əsərlərinə diqqət etsək, qədim Türk ərazilərində mövcud olmuş tayfa birliklərinin öz dilləri fəvqündə onomastik vahidləri yaratdığını, qədim tarixi dövrlərdən bu adlarda öz tayfa adını, mifi, tarixi, və coğrafiyasını əbədləşdirdirməsi faktı ilə qarşılaşırıq. Bu sahədə çalışma yapan tədqiqatçı alimlerden birisi də Əbulfəz Quliyev'dir.

Görkəmli tədqiqatçı alim Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının müxbir üzvü Əbulfəz Quliyev, Bakı Dövlət Universitetinin filologiya fakültəsinin dil-ədəbiyyat şöbəsini fərqlənmə diplomu ilə bitirdikdən sonra elmi tədqiqatlara maraq göstərmiş, nəticədə bu istiqamətdə xeyli elmi uğurlara yiyələnmişdir. 1979-cu ildə namizədlik, 2003-cü ildə doktorluq dissertasiyaları müdafiə etməklə, bərabər seçdiyi mövzular istiqamətində xeyli əsərləri dərc olunmuş Ə. Quliyev müəllifi olduğu “Əski Türk Yazılı Abidələrinin Müntəxabatı”, “Orxon-Yenisey Abidələrində Feilin Təsriflənməyən Formaları”, “Qədim Türk Onomastikasının Leksik-Semantik Sistemi (2 cild)”, “Qədim Uyğur Türklərinin Onomastikası”, “Əski Türk Onomastik Sözlüyü” və s. kitab və monoqrafiyalarda antroponimik və digər adları geniş araşdırmışdır. Azərbaycan milli humanitar elminin inkişafında xüsusi rolu olmuş Ə. Quliyev, elmi ictimaiyyət tərəfindən də yüksək qiymətləndirilmişdir. Biz ilk olaraq müəllifin bəzi əsərlərində antroponimik adlara qısaca nəzər salıb, son monoqrafiyasını geniş təhlil etmək istərdik.

Türk Dili ve Edebiyatı İncelemeleri Dergisi

Year: 3 - Number: 2 p. 128-131, Winter 2025

Ə. Quliyevin İlk Tədqiqatlarında Antroponim-Şəxs Adlarına Baxış. AMEA Naxçıvan Bölməsi, İncəsənət, Dil və Ədəbiyyat İnstitutunun direktoru, görkəmli tədqiqatçı alim Ə. Quliyev özünün ilkin elmi yaradıcılığına aid kitablarında toponim, etnonimlərlə yanaşı antroponimlərə-şəxs adlarının Türk yazılı abidələrindən toplanması və izahı məsələlərinə toxunmuşdur. Onun “*Əski Türk Onomastik Sözlüyü*” kitabında biz yazılı mənbələrdən dini baxımdan *Adamu Burxan* budda adını, Maqda ölkəsi hökmdarı buddanın müasiri *Açataştru* adını, eləcə də *Abi*, *Abay* kız, *Aday*, *Baçağ xatun*, *Badu*, *Barça Doğmuş*, *Çab Şatun*, *Çağrı Beg* kimi 300-dən artıq antroponim şəxs adlarını üzə çıxarması ilə qarşılaşıq. Bu antroponimik-şəxs adları yüzə yaxın uyğurlara məxsus abidə mətnlərindən toplanmışdır ki, bu tədqiqat əsərləri gələcək tədqiqatçılar üçün elmi mənbə yerində xüsusi əhəmiyyət daşıyır.

Bununla bərabər, “*Orxon Yenisey Abidələrində Toponim və Etnonimlər*” əsərində də müəllif, Talas abidələrində *Kara yazmaz*, Bilgə xaqan abidəsində *Taman Tarkan*, *Ataman Tarkan*, Tonyukuk abidəsində *Tonra Eşim* kimi xeyli antroponimik-şəxs adlarını üzə çıxarmışdır ki burada oronim, hidronim, etnonim kimi xeyli sayda adlara da toxunulmuş və yüzlərlə bu cür adlar yazılardan toplanaraq oxucu kütləsinə təqdim olunmuşdur. Müəllifin digər bir əsərinə də elmi yöndən nəzər salmaq istərdik. Onun “*Qədim Türk Onomastikası*” kitabı da qədim yazı nümunələrindən toplanmış adlardır ki, Orxon Yenisey abidələrindəki adlar içərisində biz *alp*, *apa*, *bilgə*, *beg* kimi xeyli titul, tarixi şəxsiyyət bildirən şəxs adları-antroponimlərə rast gəlirik. Müəllif burada *Bilgə Kağan*, *İltırış Kağan*, *Kutluğ Kağan* kimi xeyli şəxs adını yazılardan toplamaqla yanaşı, digər toponimik adları da yazılardan üzə çıxarmışdır. Bununla bərabər Turfan Uyğurları və Qaraxanlı Türklərində totem-müqəddəs heyvan adlarının antroponimik-şəxs adlarında təkrarını da oxucuya çatdıran müəllif, *İt Arslan*, *Beg Arslan* kimi rütbə bildirən, qadınlara aid, *Kut Hatun*, *Kutluğ Kız* kimi şəxs adlarının da sistemli şəkildə geniş izahına toxunmuşdur (Quliyev, 2007, s. 7-9, 56-60) ki bu da gələcək tədqiqatçılar üçün elmi mənbə yerindədir. Bütün bu araşdırmalar və Türk yazılı abidələrindən ortaya çıxarılmış toponimik adlarla bağlı müəllifin elmi fikirləri, onun əsl tədqiqatçılıq bacarığının nəticəsi olaraq özünü təqdim edir.

Tədqiqatçı alim “*Qədim Uyğur Türklərinin Onomastikası*” adlı əsərində də qədim yazı nümunələrində antroponimik adlara müqayisəli yanaşmaqla, qədim Uyğur Türklərinin tarixi, dili, məişətləri və s. haqqında da ətraflı məlumat verir. Burada Ötükən, Turfan uyğurlarının antroponimik-şəxs adları sistemi, hüquq sənədlərində toponimlər, “*Kutadqu bilig*” əsərində onomastika, kosmonimlər və s. geniş araşdırılmışdır. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki ümumən istənilən Türklərə məxsus istər dil, mifoloji baxış, istər enogenezi, tarix, istərsə də coğrafi adları özündə əks etdirən onomastik-xüsusi ad vahidləri əsl tarixi bir mənbə yerindədir. Bu baxımdan, Ə. Quliyevin antroponimik vahidlərin daşıdıqları mənalara elmi yöndən yanaşması, öz əsərlərinin xüsusi elmi əhəmiyyətli bir mənbə yerində olduğunu ortaya qoymuşdur ki, bu əsl tədqiqatçılıq bacarığı tələb edir.

Bura qədər olan əsərlərə diqqət etdikdə, qədim yazılardan istər antroponim-şəxs adlarını, istərsə də toponimik adları toplayıb ortaya qoymaq, böyük zəhmət tələb edir. Müəllifin hər bir əsəri xüsusi elmi mənbə olmaqla yanaşı, bu istiqamətdəki tədqiqatçılar üçün də elmi baxımdan əhəmiyyətli bir vəsaitdir ki, onomastikaya dair tədqiqatlarda bu əsərlərə istinadlar və istifadələr vacib şərtlərdəndir.

Bildiyimiz kimi onomastik vahidlər özünəməxsus, xüsusi mənə çaları daşımaqla coğrafi işarə olsa da, hər hansı bir ərazidə ümumişlək və hakim olan dildəki leksik vahidlərdən bəhrələnməklə, adlandırma-nominasiya qanunları, model və quruluşlara istinadən formalaşmaqla sabit ada-nomenə çevrilir. İstənilən antroponimik ad da dilin fonetik, leksik, semantik, morfoloji, sintaktik xüsusiyyətlərinə tabedir və bu amillərin hər hansı birindən kənar deyildir. İstənilən dilin keçdiyi tarixi təkamül yolu, əski adlandırma, sözyaratma və s. üsullarla zəngindir ki, bu amillər mövcud leksikona daxil olan söz köklərində də özünü təsdiq edir. Görkəmli alim Ə. Quliyev’in elmi nəticələrində bu faktların öz əksini tapması və təkrarı müəllifin tədqiqatçılıq üslubunda yeni elmi konsepsiyaların meydana gəlməsinə də səbəb olmuşdur.

Ə. Quliyev’in “Eski Türkcədə Şəxs Adları” əsərində antroponimlər. Müəllifin son dövrlər 2025-ci ildə ortaya qoyduğu monoqrafiyası da şəxs adlarının yaranması, istifadə formaları, mənə çalarının təhlili istiqamətində qiymətli bir elmi əsərdir. Kitab Giriş və 3 bölümdə oxucuya təqdim olunur ki, müəllif girişdə qədim Türk yazılarının oxunmasında Danimarka alimi Vilhelm Tomsen, rus alimi V. Radlov, P. M. Melioranski, S. Klyastorni, S. Malov və türk alimi Hüseyn Namık Orkun, Talat Tekin və b. Orxon-Yenisey abidələrində, Tonyukuk, Talas yazılarında *Beg Çor*, *Oğul Tarkan*, *Tonyukuk*

Türk Dili ve Edebiyatı İncelemeleri Dergisi

Year: 3 - Number: 2 p. 128-131, Winter 2025

kimi antroponimlərə olan baxışlarını geniş təhlil etmişdir. Bununla bərabər müəllif, L. Qumilyov, T. Tekin, O. Sərtkaya'nın bu istiqamətdəki onomastik tədqiqatlarına da müqayisəli yanaşmışdır.

Əsərin I bölümünün 1-ci **Əski Türk şəxs adlarının təməl özəllikləri** başlığında Ə. Quliyev Türk onomastikasının özəlliklərindən bəhs etməklə, Ötükən Türklərinə məxsus olan əski Türk antroponim-şəxs adlarının təməl özəlliklərini -yəni ilkin yaranma formalarını elmi baxımdan geniş təhlil edir. Müəllif Orxon yazılarında da hökmdar sülalələrində *İl Kağan*, Göktürk sülaləsinə mənsub olmayan *Tudun Yamtar*, *Makrac Tamğaçı*, *İsiyi Liken*, *Kunu Sengin* adlarında “er at” kimi sözlərin antroponimlərdə yerinə və “ata, əcdad” sözlərinin *Apa Tarkan*, *Külüg Apa* kimi adlanmalarını da geniş şərh edir. Əsərə diqqət etdikdə, Ə. Quliyev adların yaranmasının ilkin formasının 2-ci *Xanadan adları* başlığında Qaraxanlı Türklərinin adlanma formasında *Arslan Han*, *Boğra Han*, *Alp Kutluğ Bilgə kağan*, *Eletmiş Bilge kağan* kimi adları nümunə olaraq göstərir. Bununla bərabər *Qurd mifi*, Türk xaqanlığında *Xaqan* adlarına Aşina soyndan Aşina əlavə edildiyi, eyni zamanda Əski Türk antroponim-şəxs adlarının təməl özəllikləri-yəni ilkin yaranma formalarına “Dədə Qorqud” dastanımızdan da nümunə verməklə, ilk adlanma formasından bəhs edən müəllif, *buğa öldürənə Buğac adı* verilməsini də nümunə kimi göstərir. Biz bu dastanda Şamançılıqla bağlı Qambörən adında həm *Qam-Şaman*, həm də *Börən*, *Böri-Qurd* mifinin daşındığını görürük.

Alınma antroponimlər adlı başlıqda Çin, Tibet, Soğd xalqları ilə əlaqədə olan Türklərin şəxs adlarında *Çaça Sengün*, *İsiyi*, *Lisun Tay Sengün* kimi xeyli şəxs adlarını nümunə göstərən müəllif, antroponimlərin yazılı abidələrdəki yerinə də toxunmaqla, bu adlanmanın Türklərin bu xalqlarla mədəni əlaqəsi ilə bağlı olduğunu göstərir. Bu bölümün 3-cü *Ötükən Türklərinin ünvanları* adlı başlıqda *Alp* sözünün hərbi, əskəri mənə daşdığına 20-dən artıq nümunə göstərməklə bərabər, onların Kül Tigin yazılarında, *Apa*, *Ayğuçı*, *Bağa*, *Bəg*, *Bilgə* kimi 41 qədim Türk sözlərindən yaranmış yüzdən yuxarı antroponimin mövcud olduğu yazılı mənbələri araşdırır. Bütün bunlar müəllifin ağır zəhməti və elmi bacarığını ortaya qoyan amillərdir.

Ə. Quliyev “*Tarixi şəxsiyyət bildirən antroponimlər*” adlı I bölümün 4-cü bəndinə də *Alp külüg Bilgə kağan*, *Altun tay Sengün*, *Baz kağan*, *İltiriş kağan*, *Kül Tigin kağan* və s. bu kimi sonda Yoluğ Tegini göstərməklə 22 antroponimik adın hansı mənbələrdən gəldiyi geniş təhlil edilmiş, adlarla bağlı müqayisəli təhlillər aparılmışdır. Əsərin 5-ci “*Ötükən Türk antroponimlərinin leksik-semantik qrupları*” bölümündə isə Orxon-Yenisey yazılarında antroponimik adların *qəhrəmanlıq*, *igidlilik*, *güclə* bağlı adlar olmasına diqqət çəkmiş, onların etimoloji-leksik mənalara aydınlıq gətirmişdir. Burada *Alp* sözünün Göytürk abidələrində, Dədə Qorqud dastanı, Yenisey, Uybat yazılarında *Alp Urunku*, *Alp Ərən*, *Ərən Uluğ*, *Ərdəm Bəy*, *Böğü Kağan*, *Bəy Apa*, *Küc Ögə*, *Kül Tegin*, *Kül Bilgə Kağan*, *Kara Kan* kimi yüzlərlə adı nümunə kimi göstərilir. Burada həm də müqəddəs sayılan heyvan adları *Toğrul*, *Toğan-quş*, eləcə də *Tonqa*-bəbir adının *Tonqa Tegin*, *Alpər Tonqa*, *Tonqra Sem*, işıq ifadə edən *Altun Tarkan*, *Altun Tay Sangun*, *Altun Tamğan* kimi antroponimlərdə mövcudluğuna aid xeyli antroponimləri nümunə olaraq verir. Burada hər bir adın daşdığı mənalara da elmi faktlarla sübut edilmişdir. Müəllif, 6 və 7-ci bəndlərdə isə Ötükən antroponimlərindən bəhs edərək, ayrı-ayrı illərdə bu adların mənbələrinə toxunmaqla, adların etimoloji izahlarını açıqlamışdır. Bu bölümə mifonim və teonimlərdən də bəhs edilməklə bərabər müəllif, *Erlük Kan*, *Yol Tenqri* kimi müqəddəs varlıq adlarında da antroponimik adların izahının geniş təhlilini vermiş, Orxon-Yenisey, Uyğur yazıları, Tuva kitabəsi kimi mənbələrdən nümunələr göstərmişdir. Bu başlıqlarda qədim yazılardan *Kara bars*, *Kara kan*, *Akbaş atıq*, *Yaş Akbaş* kimi 17 antroponim nümunələri, *sənət və məslək*, *var dövlət*, *qohumluq*, *el*, *tayfa adı* və s. bu kimi mənalara bidirən sözlər geniş təhlil edilmişdir. Bunun üçün qədim yazı nümunələrini geniş araşdıran müəllif, göstərilən mənalara bildirən *Yaruk Inal*, *Özüncü Kırğı*, *Makraç Tamğaçı*, *İşbara Tamğan Çor*, *Öz Bilgə Çansı*, *Öz Toğdu*, *Yigen İrkin*, *Yegen Kara*, *El Toğan*, *Uru Bəy*, *Az Tutuk* kimi xeyli nümunələrin də mənalara açıqlamaqla, adların Türk leksik vahidlərdən formalaşdığına mənbələr göstərmişdir. Bununla bərabər bu bölümə Ötükən Uyğurlarında *Bilgə Kağan*, *Uyğur Kağan*, *Bilgə Tarkan* kimi adlara müəlliflərin elmi yanaşma fərqləri, mifonim və teonimlərlə bağlı *Umay Tanrı*, *Yol Tanrı*, *Erklük Kan*, *Tinsi Oğlu*, *Bürt ölüm mələyi*, *Tanrıxan* və s. adlara digər müəlliflərin də elmi yanaşması geniş təhlil edilmişdir. Əgər bu adlanma üsuluna digər xalqlarla müqayisəli yanaşsaq, dünya xalqlarının mifinə dair ensiklopedik əsərlərdə antroponimik adlara biz rast gəlmirik, bu yalnız Türklərə aid antroponimik adlarda özünü göstərir. Buna baxmayaraq rus siyasəti ilə Türk mifik inanclarımızın

Türk Dili ve Edebiyatı İncelemeleri Dergisi

Year: 3 - Number: 2 p. 128-131, Winter 2025

xeqli hissəsisovetlər dövrü ensiklopedik əsərlərdə *xristian etnik qruplarının mifologiyasına və xristian tarixinə aid edilmişdir*.

Biz bu kitabın II bölümündə müəllifin, Turfan Uyğurlarının antroponimlərindən bəhs etməklə, Totemik-heyvan, məqsədli, təsadüfi, teofer-adları mənbələr əsasında izah etdiyini görürük ki, qədim yazılardan bunu üzə çıxarmaq da xeyli zəhmət tələb edir. Bu bölümün 1-ci "*Turfan Uyğurlarında ad və ünvan*" bəndində rütbə, titul əsasında yaranmış adlara aydınlıq gətirilir. *Çor, Tarkan, Tigin, Inal, Beg, Tutun, Tutuk, Sanqun, Toyın* kimi 9 başlıqda bu adlarla bağlı şəxs adları geniş, müqayisəli şəkildə təhlil olunmuş, qədim Uyğurlarda *arslan, bars, buğa, laçın* kimi heyvan adlarının şəxs adlarında yeri, daşdığı mənalara milli adətlə, məişətlə bağlılığı və antroponimlərin törəmə formaları geniş izah olunmuşdur. Bu bölümün "*Turfan Uyğurlarında kadın adları və ünvanları*" başlığı altında 7 formada adlanmaya xeyli mənbələr əsasında *Kutluk Tenqri, Sumak Tenqri*, il komponenti ilə bağlı *İl Bars, İl Temir, Balak Tenqrim, Bacağ Xatun*, etnotoponimlərdən ibarət *Kırkız Tenqrim* kimi yüzə yaxın nümunələr göstərilir. Bununla bərabər Uyğur, Ötükən, Doğu Türküstan Türklərində antroponimlər, eləcə də Çin, Sanskrit, Ərəb şəxs adlarından istifadələr və s. dillərdən xeyli nümunələr verilir ki, istənilən Türk şəxs adlarının müqayisəsində bu əsər əsl mənbə yerində xüsusi elmi əhəmiyyətə malikdir. Bununla bərabər kitabda *etnoantroponimlər*-tayfa adlı şəxs adları, *topoantroponimlər*-coğrafi şəxs adları, tərkibində *totemik*-müqəddəs heyvan adları olan şəxs adları, eləcə də *Atsız, İt tarkan* kimi *qoruyucu* adlar geniş təhlil olunur. Bunun davamı olaraq əsərdə Göytürk və Uyğur Türk antroponimlərindən xeyli şəxs adları geniş müqayisəli araşdırılır və ümumilikdə 14 başlıqda tərkibində *el, il, sənətkarlıq, dini termin, rəng, say, daş, qaya, səma cisimləri* və s. adlar bildirən şəxs adları da mənbələr əsasında geniş izah olunur.

Kitabın "*Karaxanlı Türklərinin şəxs adları*" adlı III bölümündə də xeyli antroponimik ad genişliyi ilə müqayisəli şəkildə təhlil olunur. Əsərdə "M. Kaşğari "*Divani- Lügəti-t-Türk*" abidəsinin antroponimləri" bölümündə şəxs adları xeyli müəlliflərin əsərləri və mənbələr əsasında ayrı-ayrı hissələrə bölünməklə, yüzə yaxın antroponimik adlar nümunə kimi verilir və etimoloji baxımdan izah olunur. Bununla bərabər yazıdakı adlar leksik-semantik fərqlərinə görə qruplara bölünərək antroponimlər, etnoantroponimlər, tərkibində rəng, igidlik, xasiyyət formaları olan *Qara Xan, Qədir Xan, Bilgə Bəy* kimi xeyli adlar nümunə kimi verilməklə, hər birinin Orxon-Yenisey, Uyğur və s. yazılardakı yeri geniş təhlil olunur. Burada Kutadqu-Biligin antroponimləri, eləcə də qədim mənbələrdən götürülmüş xeyli sayda şeir parçaları və sübutlar əsasında geniş izah olunmaqla, mənalara mənbələrə istinadən elmi yöndən təhlil edilmişdir ki, bu da müəllifin fikirlərinin elmi yöndən təsdiqinin sübutlarıdır.

Bütün bunları ümumiləşdirib, yekun olaraq sonda nəticə kimi qeyd edə bilərik ki, əsərdə xeyli sayda qədim Türk yazılı abidələrindən üzə çıxarılmış antroponimik adlar və onların formalaşma yollarının tədqiqi elmi baxımdan xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Bu, gələcək tədqiqatçıların bu istiqamətdən aparacağı elmi tədqiqatlar üçün əsl tədqiqat metodu olmaqla, qiymətli mənbə yerindədir. Əsərdə xeyli Türk tayfa dillərinə münasibət, onların ümum Türk dillərinin formalaşması tarixi təkamülünü özündə əks etdirməsi bir daha Türk xalqları dillərinin tədqiqi metodikasına gərəkli elmi töhfədir. Bu tədqiqat metodları amorf-kök dillər və flektiv dillər quruluşunun aqlütinativ-Türk dilləri ilə müqayisədə yeni tarixi dil faktları da ortaya çıxara bilər ki, bu da hansı dillərin ilk qədim dil olduğunu sübut edə bilər.

Kaynaklar

Guliyev, Ebülfez (2025). Eski Türkçede Şahıs Adları [Ötüken ve Turfan Türklerinin Antroponimleri]. Ankara: Sonçağ Akademi Yayınları.